

József Attila mint nemzedéki élmény
Bókay Antal 60. születésnapjára

Erős Ferenc

Az 1956 utáni évtizedekben felnövekvő és magára eszmélő nemzedék egyik alapélménye a József Attilával való találkozás volt. Kisiskolásként mi is követeltük volna, hogy bennünket vigyenek fel a padlásra, de nem értettük, mit jelent kékítőt oldani az ég vizében. „Dolgozni csak pontosan, szépen...” – hirdette a felirat az iskola dísztermében, ahol az április 4-i ünnepségen meghallgattuk a pátossal elszavalt munkásmozgalmi, forradalmi verseket, vagy éppen mi magunk harsogtuk őket a tőlünk telhető legnagyobb pátossal. Irodalmi dolgozatainkban a megvalósult „proletár utókor” gyermekeként mondtunk kíméletlen ítéletet a kor és a társadalom felett, amely József Attilát öngyilkosságba kergette. Ifjúkori szerelmeinknek az *Ódát* szavaltuk, a csalódás, a magány és a kétségbeesés pillanataiban pedig az olyan sorokba próbáltunk kapaszkodni, mint „A semmi ágán ül szívem...” „Tudod, hogy nincs bocsánat...”

József Attila életműve olyan volt számunkra, mint egy hatalmas projekciós felület, amelybe a legkülönfélébb gondolatokat, fantáziákat, vágyakat és életérzéseket lehetett belevetíteni. Bizonytalan és törékeny énünknek ez a költészet stabilitást, lezárt, végleges rendet látszott biztosítani, olyan rendet, amelyben „egy álló porszem el nem hibbant”. Identitást, amellyel megteremthetjük önmagunkat, és amely az „ehess, ihass, ölelhess, alhass” mindennapiságából felemel bennünket a mindenségbe, a partikularitásból a nembeliségbe. Ez a József Attilától kölcsönzött univerzális azonosság azonban olyan „átmeneti tárgynak” bizonyult, amellyel képzeletben egy darabig eljátszadozhattunk ugyan, de azután kiderült, hogy „a törvény szövődéke mindig felfeslik valahol”. Belenőtöttünk egy olyan világba, amelyben – Karinthyval szólva – „minden másképp van”; s ez a szabály (amely persze szintén másképp van) József Attila életére és művére is igaz volt. Rá kellett jönnünk arra, hogy József Attilából nem egy, hanem sok van, s mindegyikben felismerhetjük önmagunkat – vagy önpusztító módon elveszhetünk benne.

Ahogy egyre mélyebbre próbáltunk hatolni a versek és az őket létrehozó személy megértésében, úgy bukkantak elő mindenféle sötét titkok, homályos,

töredékes narratívumok. A legendába vesző gyermekkor, a zilált kamaszkor, a beteljesületlen vonzalmak és szerelmek, az egymásnak feszülő, ellentmondó mozgalmi, politikai szerepek és gesztusok, a diagnosztizálhatatlan, ám végzetes lelki betegség és a szintén legendába vesző korai halál történetei csupa olyan kérdést vetettek fel, amelyekre nem kaptunk választ. Így azután az életmű újra projekciós ernyővé vált, de most már nem csupán a saját szubjektumunk, hanem saját korszakunk tükrévé. Olyan korszaké, amelyet ugyancsak sötét titkok uraltak, s amelyben alapvető igazságokat nem lehetett kimondani. József Attila életművét a Kádár-korszakban elhallgatások, utalások és áthallások tették aktuálissá, akár az aktába írt álmokról, akár a „fasiszta kommunizmus” meséjéről, akár pedig az örültségről és kirekesztésről volt szó. Ekkoriban még keveset tudtunk a pszichoanalízisben fellelhető „romlott kölkökről”, akik minden sorból kikandikálnak, kigúnyolva a jól felépített mítoszokat és önmitológiákat.

A kamaszkor elmúltával a legtöbben persze kigyógyultak a – Paneth Gábor kifejezésével – „József Attila komplexumból”. Vannak azonban, akik élethivatásukként választották a vele való foglalkozást. Nekik, irodalomtörténészeknek, költőknek, esztétáknak, pszichológusoknak, filozófusoknak köszönhető, hogy József Attila „titkairól” és az őt övező kultuszokról fellebbentették a fátylat, noha az ihlet, amelyben a versek születtek, továbbra is misztérium maradt, talán mindörökké. József Attila tudósai közé tartozik a most hatvan éves Bókay Antal is, aki mind a mai napig megőrizte a költő iránti kamaszos lelkesedését, hevületét, hozzátevé ehhez a tudós filológus és az elmélyült teoretikus felkészültségét. A pszichoanalízisnek a költőre gyakorolt hatását és ennek következményeit vizsgálva Bókay a József Attila recepció és kutatás egyik legingoványosabb területére merészkedett. Ez talán még több aknát rejtett magába, mint a híres-hírheft „párttörténeti” kérdés, József Attila és a korabeli kommunista mozgalom viszonya. Mivel a pszichoanalízis hosszú ideig nem számított „comme il faut”-nak a hivatalos nyilvánosság előtt, a téma maga is tabuvá vált vagy marginalizálódott, ám „underground” módon tovább élt, mint valami árnyék, egy ismeretlen, ösztöneiben és komplexusaiban tévelygő József Attila árnyéka.

A nyolcvanas években azonban megkezdődött József Attila freudista vonzalmainak és kapcsolatainak szisztematikus feltárása, a pszichoanalitikus ihletésű versek (Arthur Koestler kifejezésével „freudista népdalok”), elméleti írások, levelek és más szövegek vagy szöveg-töredékek elemzése és értelmezése, továbbá a költő betegség- és kezeléstörténetének patográfiai rekonstrukciója. Mindez ráirányította a figyelmet arra a szellemi és kulturális miliőre, amelyben a pszichoanalízis elméletei és fogalmai a kor számos alkotójára Magyarországon is nagy hatást gyakoroltak, és amelynek „sztárjai”

Freud, Wilhelm Stekel, Ferenczi Sándor vagy Róheim Géza mellett a freudizmus és a marxizmus szintézisének olyan hívei voltak, mint Wilhelm Reich. A pszichoanalízis azonban József Attila számára nem csak szellemi kaland, kordivat, s nem is csupán egy kétségbeesett megkapaszkodási kísérlet volt a korabeli analitikus terápia által nyújtott lehetőségekben, hanem önértelmezésének és világfelfogásának egyik lényeges alkotórésze is. József Attila önmaga „analitikusává” lett, versben megírva sorsát és létrehozva egy „műalkotás értékű életet”. Ezt mutatta ki Bókay Antal Jádi Ferencsel és Stark Andrással közösen írt könyvében, amely 1982-ben jelent meg a Magvető kiadónál „*Köztetek lettem én bolond...*” *Sors és vers József Attila utolsó éveiben* címmel.

Bókayék könyve mind a mai napig a József Attila kutatás egyik alapvető művének számít. Ennél azonban sokkal több volt: fontos kordokumentum, amelyben magyarországi viszonyok között pontosan leírták azokat a stigmatizációs folyamatokat, amelyek során az „elmebetegnek” vagy más módon deviánsnak nyilvánított személyt szűkebb és tágabb környezete kirekeszti – olykor pusztán merő jóindulatból, nem feltétlenül szándékosan. A „*Köztetek lettem én bolond...*” egyben egy nemzedéki élmény szellemi elaborációja volt. Könyvük végén a szerzők egy személyes vallomásban közvetlenül is megfogalmazták ezt az élményt: „A munkánk megírásában nem tudtunk mentessé válni attól a körülménytől, hogy József Attila pályájának elemzett korszakában annyi idős volt, mint mi most. Legyen bár a kor más, a közeg eltérő, mégis mindvégig azt kellett éreznünk, hogy magunk is rákényszerültünk ugyanazon személyes és társadalmi kérdésfelvetésekre, melyet a harmincéves kor diktál. József Attila képünkben így természetesen benne vannak az életkor sugallta megfogalmazások éppúgy, mint az a generációnyi távolság, mely elválaszt bennünket tőle. Úgy véljük, hogy az effajta önvizsgáló szubjektivitás történetileg beleolvadhat a kérdéskör lassan tisztuló objektivitásába.” (194. o.)

Bókayék könyve mind a nyíltan vállalt nemzedéki jelleg, mind pedig a benne kifejtett „antipszichiátriai” felfogás miatt viharokat kavart, lelkes egyetértés és heves kritika fogadta. „A lassan tisztuló objektivitáshoz” ezek a viták nagymértékben hozzájárultak, s ma már hatalmas szakirodalom áll annak rendelkezésére, aki József Attila patográfiája vagy életművének szűkebb vagy tágabb értelemben vett pszichoanalitikus vonatkozásai iránt érdeklődik: Szőke György, Tverdota György, Horváth Iván, Veres András, Paneth Gábor, Valachi Anna, Garai László, Németh Attila, Lengyel András, N. Horváth Béla és mások munkái, nem utolsósorban pedig a Horváth Iván, Szőke György és Veres András által szerkesztett *Miért fáj ma is* című kötet (Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992). Az egykori harminc évesek pedig, akik annak idején „önvizsgáló szubjektivitással” fordultak József Attilához, időközben hatvan évesek lettek. Kérdés, hogy a mai hatvan évesek, akiket már

több generáció választ el tőle, mit tudnak kezdeni egykori nemzedéki élményükkel, s mindazzal, ami erre az elmúlt három évtized során ráakódott. Bókay Antal irodalomtudományi munkássága éppen József Attila verseinek interpretációja nyomán bontakozott ki, s tágult a huszadik századi költészet fő irányait összehasonlító szempontból vizsgáló, átfogó líraelméletté, olyan posztmodern fogalmi hálóban, amelyet többek között Lacan, Derrida, Paul de Man és Julia Kristeva neve fémjelez. Ebben a megközelítésben kap új jelentőséget a pszichoanalitikus perspektíva, amelynek központi fogalma a *szelf*. Ez a magyarra aligha lefordítható kifejezés az én, a személyesség mélyebb, ősi, kora gyermekkori eredetére utal, s azt próbálja megvilágítani, hogy a költői szubjektum a nyelv révén milyen szelf-konstrukciókat hoz létre, hogyan teremti meg s hogyan dekonstruálja önmagát a retorikában, „a nyelv gépezetében”. (Lásd például: Bókay Antal: *József Attila poétikái*. Gondolat, Bp. 2004; *Líra és modernitás – József Attila én-poétikái*, Gondolat, Bp. 2006.)

De bármennyire változott és finomodott is a fogalmi háló, József Attila mint nemzedéki élmény továbbra is fogságban tartja Bókay Antalt. Írásai azóta is „sors és vers” kapcsolatával foglalkoznak, közvetve vagy közvetlenül. Ebben a nemzedéki élményben a költő, akit oly sokan analizáltak valóságos és képletes díványokon, maga is analitikussá válik, a mi analitikusunkká, aki nyelvzavarainkon és töredékes szavainkon túl megmutathatja számunkra a lélek rendjét, a lét teljességét. Ám az analízis, mint Freud mondja, befejezhetetlen.